

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Արվեստագիտության թեկնածու

17-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԻ ԳՐԶԱՏՆԵՐԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ գրչության կենտրոնների պատմությունը թեև գիտական համակողմանի քննության է ենթարկվել, սակայն գրչության որոշ օջախներ, որոնց թվին են պատկանում Կոստանդնուպոլսից արևմուտք գտնվող Ադրիանուպոլիսը, Մակեդոնիան¹, Թրակիան², Թեբիրդաղը և այլ բնակավայրեր, դուրս են մնացել ուշադրությունից:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվել է ձեռագրերի մի հարուստ հավաքածու, որոնք ընդօրինակվել են հիշյալ գրչատներում:

Ադրիանուպոլիս քաղաքը կառուցել է Հռոմի Ադրիանոս կայսրը և կայսրի անվամբ էլ կոչվել Ադրիանուպոլիս: Մեզ հասած հայ գրչության հուշարձաններից է Ադրիանուպոլսում գրված 1007 թվականի Ավետարանը³, որտեղ պատկերված է ձեռագրի պատվիրատու հայ իշխանավոր Հովհաննես պրոտոսպաթարի (պատվիրատուի) դիմապատկերը: Նա եղել է Բյուզանդիայի կայսր Վասիլի (976-1025 թթ.) առաջին սուերակիրն ու Թեոդորոկանոս դուքսի սպասավորը: Ձեռագրի նկարիչն անհայտ է, հարդարված է բարձր արվեստով, իսկ պատվիրատուի տարազը համապատասխանում է իր պաշտոնին⁴: Ձեռագիրն ունի մեկ ավետարանիչների պատկերներ, իսկ խորանները, իրենց համապատասխան գունավորմամբ և ռճավորմամբ, աղերսվում են հայկական զարդամոտիվների:

Ադրիանուպոլսում հայ կյանքն առավել աշխուժացավ 16-րդ դարում: Կառուցվեցին հայկական եկեղեցիներ, իսկ դրանց կից, ամշուշտ, ստեղծվեցին գրչատներ, որոնք մեծ ճանաչում գտան հատկապես 17-18-րդ դարերում:

Այստեղ հարկ է հիշել հատկապես Ադրիանուպոլսի շնորհալի գրիչ և նկարիչ Մինաս Էտրընեցուն: Նրա ընդօրինակած ձեռագրերում հիշատակվում է իր՝ գրիչ և ծաղկող լինելու մասին. «Յիշեցեք... Ջայս Էտրընեցի տեր Մինաս քաջ քարտուղարին նույնպես և ոսկեա ծաղկեաց երփն-երփն եւ գոյս զանազան-զանազան, զո տացել իւրն առաւել իմաստութիւն և հմտութիւն»⁵:

Մատենադարանում ունենք մրա գրչագրած ու նկարագրող 17-18-րդ դարերին

¹ Նկարի ունենք Մակեդոնիայի հունական մասը, Սկյանիկ կենտրոնով:

² Մարզ Հունաստանի հյուսիս-արևելքում, Էգեյան ծովի ափին:

³ Վեներիկ, Ձև. 887, 19 ճա, նան՝ Հայկական մանրանկարչություն Միխիթարեան Մաթենադարանի ձեռագրաց, Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1966 թ., նկ. 30:

⁴ Տե՛ս նաև Ա. Գեորգյան, Հայկական մանրանկարչություն-դիմանկար պլոմ, Երևան, 1982, նկ. 1:

⁵ Մաթենադարան, Ձև. 2229, 19 ճա:

պատկանող ութ ձեռագիր⁶, որոնք ժողովածուներ են, մասն՝ «Մաշտոց ձեռնադրութեան», «Տաղարան», «Ուրբաթագիրք»։ Այս ժողովածուներում տեղ են գտել Առաքել Սյունեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Մարտիրոս Ղրիմեցու և ուրիշների ստեղծագործությունները։ Ժողովածուներում պատկերված են մաս հիշյալ հեղինակների դիմապատկերները, որոնցից վաճառված ունեն անձը բնորոշող համապատասխան ուշագրավ հորինվածքներ և կատարված են բարձր վարպետությամբ։ Ասվածը վերաբերվում է մաս հոգևորականների դիմապատկերներին։

Կան մաս Ադրիանուպոլսում ընդօրինակված 18-րդ դարի ձեռագրեր, որոնց ծաղկողներն անհայտ են և հիշվում են միայն գրիչների անունները։ Այդ ձեռագրերը նույնպես մեծ մասամբ ժողովածուներ են՝ բովանդակությամբ համապատասխան դիմապատկերներով ու գեղարվեստական ձևավորմամբ։

Հետաքրքիր է գրիչ Սարգսի 1733-1735 թվականներին ընդօրինակած ժողովածուն⁷, ուր գտնվում է և «Կերպ թանաք շինելոյ» գործը, որը հնարավորություն է տալիս մտածելու Ադրիանուպոլսում գոյություն ունեցող գրչատների և նրանց գրչության արվեստի մասին։

Եվրոպական Թուրքիայի հայ գրչության կենտրոններից է եղել Մակեդոնիայի մայրաքաղաքի Սալոնիկի գրչատունը։ Այստեղ 1644 թվականին գրիչ Ասատուրն ընդօրինակել է Ներսես Շնորհալու «Բանք չափաւը»⁸։ Ձեռագրում գետնված է Շնորհալու դիմապատկերը։

Գրիչ Ասատուրի հիշատակարանում իր մասին կան հետևյալ տեղեկությունները.

«Բազմաշխատ յոյժ ջանացի
Ի գտանել յօրինակի։
Ձեռամբ տըրհաս փծում գրչի,
Աստուածատուր անարժանի
Աարտեցո բանս ի կարգի,
Մայրաքաղաքն Մարեթոնի
Ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի։
Գծագրեցի զսա կամովի,
Ի վայելումն Առաքելի...»

.....
Եւ զուսուցիչն իմ ըզբարի
Սարգիս անուն կրօնատրի
Բազում բանօք աշխատելի
Յոյժ աշխատեցաւ մա վասն իմի
Մինչեւ հասոյց արուեստ զըրիչ»։

17-18-րդ դարերում հայ գաղթականությամբ տեսնում ենք մաս Ռոտտաթո (այժմ Թե-

⁶ Ա. Գևորգյան, Հայ մանրանկարիչներ-Մարտնագիտություն, IX-XIX դարեր, Կահիրե, 1998, էջ 344։

⁷ Ձև. 1387։

⁸ Ձև. 1542, էջ 292-296ր։

քիրդաղ) և Գեղիպոլու բնակավայրերում, որոնք գտնվում են Մարմարա ծովի Գյուլջեադա կղզու մոտ գտնվող թերակղզում: Այստեղ հայերը բնակություն են հաստատել դեռևս 14-րդ դարից:

Թեքիրդաղի հայ գրչատներից մեզ հասած մատյանները վերաբերվում են 17-րդ դարին: Դրանք ժողովածուներ են՝ ընդօրինակված 1608-1699 թվականներն: Այս գրչատներում ևս նախապատվությունը տրված է հայ մատենագրությանը՝ Մովսես Խորենացի, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Տաթևացի, Հակոբ Ղրիմեցի, Հովհաննես Արճիշեցի և այլք: Հիշատակվում է գրիչ Խաչատուրի ընդօրինակած «Կանոնագիրքը», որն այժմ գտնվում է Հոռմի թանգարանում⁹, նաև գրիչ Արիստակես Թեքիրդաղցու «Պատմություն Յովակիմայ և Աննայի»:

Թեքիրդաղում հայ մշակույթի և կրթության զարգացմանը մեծապես նշանակալից է տեղի հայոց թեմակալ առաջնորդ Աբրահամ վարդապետ Կրետացին, որը շուրջ 25 տարի (1709-1734 թթ.) եղել է Թեքիրդաղում և այդ պատճառով կոչվել նաև Թեքիրդաղցի: Այստեղ 1708 թվականին հիմնադրվել է նաև հայկական տպարան:

Թեքիրդաղում ընդօրինակված Մատենադարանի մեզ հայտնի նրա ձեռագրերից մամրանկարչական ձևավորում ունեն երկուսը: Դրանցից մեկը գրիչ Սարգիս Կեսարացու ընդօրինակած 1608 թվականի ժողովածուն է¹⁰, որտեղ հիշատակվում է Սարգիս գրչի նաև գծող լինելու մասին: «... Եւ զեղկելի գծող սորին Սարգիս գծողս զայս Կիսարացին մի մոռանար»¹¹: «... Եւ ինձ մեղաւք մեռեալ Սարգիս գրիչս...»¹²: «Կատարեցաւ Սուրբ Գիրքս, որ ասի Ոսկի փորիկ քաղաքս Ըռայտոս, ի դուռն ընդ հովանեաւ Սուրբ Հրեշտակապետին: Ձեռամբ նաաստ և ներգևեալ ոգոյ, ստտանուն սակաւ գրիչս...»¹³:

Սարգիսը կեսարացի էր, բայց ձեռագիրը գրել է Ռոտտոթոյում՝ հյուրընկալվելով այնտեղ բնակվող Կեսարացի Ամիր Ազիզի կողմից. «Դարձեալ Աստուած ողորմի Կեսարացի Ամիր Ազիզին հոգոյն և իւր անջեցելոց հոգոց, որ խիստ պաղու ձմեռ էր, որ նստայ տունն, ի

Նկար 1

⁹ Հրաչյա Աճառյան, Հայ գաղթականության պարմություն, Երևան, 2002 թ., էջ 663:

¹⁰ Մատ. Ձեռ. 8532:

¹¹ Նույն պեղում, էջ 881ա:

¹² Նույն պեղում, էջ 101ա:

¹³ Նույն պեղում, էջ 202ա:

կրակին դեմն, գրեցի»¹⁴:

Հիշատակարաններում պարզ հիշատակվում է, որ Սարգիսը եղել է թե՛ գրիչ և թե՛ գծող (նկարիչ):

Սույն «Ոսկեփորիկ» մատյանի մանրանկարները սակավ են: Ձեռագիրն ունի կիսախորան, բուսական լուսանցազարդեր և թռչնային ու հանգուցային զարդատառեր, որոնք կատարված են վարպետորեն և գունային ճաշակավոր համադրմամբ:

Առավել հետաքրքրական են Գալիլոյու կոչվող քաղաքի հայկական գրատան մասին մեզ հասած տվյալները, որը գործել է դեռևս 1722 թվականից: Ռաբունապետն է եղել Աբրահամ կրետացին: Ուշադրության արժանի է 1723 թվականին գրիչ Խաչկոյի ընդօրինակած ժողովածուն¹⁵:

Այն ընդօրինակվել է Աբրահամ վարդապետ կրետացու պատվերով: Այդ մասին գրչի հիշատակարանում ասված է. «Ըստացող աստուածային մատենին զպատուելի և զքաջ լաբունապետն ըզկրետացի Աբրահամ վարդապետն և զամենայն մերձակալսն նորին. ընդ նմին և զիս՝ եղկելի, անձնօրք Խաչկո գրիչս Գալիլայոցի յիշեցէք ի Քրիստոս, զի և դուք ընթերցողքդ յիշեալ լիշիք ի մմանէ, ամէն»¹⁶:

Ձեռագրի ավետարանական թեմաներով միակ նկարը «Կոտորածն մականցն» է¹⁷: Չափազանց հետաքրքրական, յուրահատուկ հորինվածքով ու մեծ վարպետությամբ կատարված մի պատկեր, ուր Հերովդեսը նստել է զահին, արքայական շքեղ հանդերձներով: Նա ձեռքը մեկնել է առջևում կանգնած անձին՝ հրամայական ձևով, որ կատարեն իր ցանկությունը: Ձախ կողմում կանգնած են զինվորներն իրենց զենքերով, ներքևում երեխայի մայրն է ծնկի եկած, իսկ առջևում՝ բարորված մանուկը: Աջում՝ մեկ այլ մայր, որ զինվորի թիկունքն է բռնել, որը պատրաստվում է թրով հարվածել ձեռքում պահած մանկանը (նկ. 1):

Օքել է ներկայացված հորինվածքի խորքը՝ իր խորամատիպ զարդարումն սյուններով: Օգտագործված է ոսկի, գունային հաճելի համադրմամբ: Խորանի վերին զարդամոտիվը հիշեցնում է պարսկական ծաղկազարդ:

Ձեռագրի լուսանցքներում զետեղված են տասներկու մարգարեների պատկերները՝

Նկար 2

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Մատ. Ձև. 1447: 1722-1723 թթ. Գալիլոյու:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 333ր:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 2ր:

նրանց մասին եղած մեկնություններով: Ձեռագրի 129ա էջում պատկերված է Սողոմոնը՝ որպես թագավոր: Այդ է վկայում նրա ձեռքում պահված ոսկե գունդը՝ իշխանության, տիրակալության խորհրդանիշը: Նա նստած է գահավորակին (ԱԿ. 2):

Թե՛ տերունական Ակարը և թե՛ տասներկու մարգարեների պատկերներն ունեն յուրահատուկ, հայկական ոչ բնորոշ ոճավորում: Նրանց շարժում կեցվածքները, հագուստի ձևավորումներն ու դիմապատկերները կրում են եվրոպական արվեստի ազդեցությունը և կատարված են մեծ վարպետությամբ: Հակառակ դրա՝ ձեռագրի թե՛ գլխազարդերը, թե՛ լուսանցազարդերն ու զարդագրերը հարազատորեն պահպանել են հայկական զարդամոտիվները:

Գրիչ Սաչկոյի ընդօրինակությամբ է ստեղծվել նաև Գեղիբոլու 1731 թվականի «Կանոնագիրը Հայոց» մատյանը¹⁸: Ձեռագիրը հարդարված է գլխազարդերով, լուսանցազարդերով ու զարդագրերով: Սակայն դրանք մեծ մասամբ գծապատկերներ են և ունեն սակավ գունավորում՝ կարմիր, կապույտ և սև:

Սաչկո գրիչը սույն մատյանում ունի մի քանի հիշատակագրություններ, որոնցում իրեն ներկայացնում է որպես գծող. «գծող գրոյս զանարհեստ Սաչկօ անշնորքս յիշեցէք»¹⁹: Հնարավոր է, որ Սաչկո գրիչը նաև Ակարազարդողն էր: Ընդօրինակվող ձեռագրի հեղինակը Աբրահամ Կրետացին է. «... Հեղինակաւ է նահանգիս մերոյ տեսում Աբրահամ ճոռմաբան վարդապետին Կրետացոյ, ի ՌԺՋ (1731) թուին»²⁰:

Գրիչ Սաչկո Գալիբոլցին է ընդօրինակել նաև 1733 թ. գրված ժողովածուն, այս անգամ՝ Ղազար վարդապետի պատվերով: 1734-1737 թթ. Աբրահամ Կրետացին արդեն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս էր:

Իհարկե, Սաչկոն Գալիբոլու գրատան միակ գրիչը չէր: 1732 թվականին գրիչ Ծնորե երեցը ընդօրինակել է մի ժողովածու²¹, դարձյալ Աբրահամ Կրետացու պատվերով: Ձեռագիրը Ակարազարդում չունի, բայց շնորհալի գրիչը թողել է չափածո հիշատակարան՝ մվիրված Աբրահամ Կրետացուն:

«Սիրով ըզգիրքս եղ ճօտրել
Հեղինակն և թըրակիան
Բաբունեաց պետն Աբրահամ
Ազամբ և տոհմիւրն Կիտեան»²²:

Այսպիսով, վերոհիշյալ գրչատներում ստեղծված մատյանների մանրանկարչության ուսումնասիրությունն օգնում է հարստացնելու հայ միջնադարյան մանրանկարչական արվեստի մասին ունեցած մեր գիտելիքները:

¹⁸ Ձև. 626:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 111ր:

²⁰ Ձև. 2969:

²¹ Ձև. 1675:

²² Ձև. 1675, էջ 274: